CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

परिशिष्ट 'छ'

भविष्य पुराण अध्याय १, १३१, १-३६ तथा १, १३२, १-३२। ब्राह्म पर्व में सर्वदेवताओं की तथा विशेष रूप से आदित्य की प्रतिमा बनाने के विषय में अधोलिखित सामग्री प्राप्त होती है। इन्हीं आधारों पर सम्भवतः हनुमान की भी प्रतिमा बनी होगी क्योंकि इनकी प्रतिमा के बनाने के विषय में उपरोक्त अग्निपुराण की सामग्री के अतिरिक्त और कोई सामग्री नहीं मिलती। ये नियम भी किसी प्राचीन ग्रन्थ से लिये हुए प्रतीत होते हैं।

नारद उवाच।

अथ ते संप्रवक्ष्यामि प्रतिमाविधिविस्तरम्।
सर्वेषामेव देवानामादित्यस्य विशेषतः॥१॥
अर्चा सप्तविधा प्रोक्ता भक्तानां शुभवृद्धये।
कांचनी राजती ताम्री पार्थिवी शैलजा स्मृता॥२॥
वार्क्षी चालेख्यका चेति मूर्तिस्थानानि सप्त वै॥
वार्क्षीविधानं ते वीर वर्णयिष्याम्यशेषतः॥३॥
कर्त्रनुकूले दिवसे संवत्सरविशोधिते।
शुभैर्निमित्तैः शकुनैः प्रस्थानैश्च वनं विशेत्॥४॥
क्षीरिणो वर्जिताः सर्वे दुर्बलास्ते स्वभावतः।
चतुष्पथेषु न ग्राह्या ये च पुत्रकवृक्षकाः॥५॥
देवतायतनस्था ये तथा वल्मीक संभवाः।
उत्कीर्णा देवता येषु चैत्यवृक्षाश्च ये स्मृताः॥६॥
श्मशानभूमिजा ये च पक्षिणां निलयाश्च ये।
सकोटराश्च ये वृक्षाः शुष्काग्रा ये च पादपाः॥७॥
शस्त्रेण निहता ये च कुंजराशास्तथा कृताः।
सामाघाः सरुजोयश्च व्याधिनश्च तथैव च॥८॥
अकाले पुष्पिता ये च काले ते च विवर्जिताः।
शीर्णपर्णाश्च तरवो रक्षोव्यालनिषेविताः॥९।
मधूको देवदारुश्च वृक्षराजश्च चन्दनः।
बिल्वश्चाम्रातकश्चैव खदिरोथांजनस्तथा॥१०॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

निम्बः श्रीपर्णवृक्षश्च पनसः सरलोर्ज्जुनः।
रक्तचन्दनपर्यन्ताः श्रेष्ठाः स्युः प्रतिमाद्रुमाः॥११॥
वर्णानामानुपूर्व्येण द्वौ द्वौ वृक्षौ प्रकीर्तितौ।
निबाधाः सर्ववर्णानां वृक्षाः साधारणाः स्मृताः॥१२॥
कथ्यमानान्विशेषेण शृणु वीर तथापरान्।
सुरदारुः शमी चैव मधूकश्चन्दनस्तथा॥
एते वै तरवस्तात ब्राह्मणानां शुभाः स्मृताः॥१३॥
क्षत्रस्य च तथारिष्टः खदिरस्तिदुकस्तथा।
अश्वत्थश्च तथा सांव द्रुमः करकतः शुभः॥१४॥
वैश्यानां तद्वदेव स्युः दर्दिरश्चंदनस्तथा।
पुण्याश्च तरवश्चैते शुभदास्तु तथैव च॥१५॥
केसरः सर्जकश्चाम्रः शालवृक्षस्तथेतरः।
एते वै तरवः पुण्याः शूद्राणां शुभदायकाः॥१६॥
लिंगं च प्रतिमां चैवमवस्थाप्य यथाविधि।
वृक्षं चाभिमतं गत्वा पूजयेद्बलिपुष्पकैः॥१७॥
शुचौ देशे विविक्ते च केशांगारविवर्जिते।
प्रागुदक्सूचके देशे लोककष्टविवर्जिते॥१८॥
विस्तीर्णस्कन्धविटपः पत्रवानृजुवृद्धिगः।
आतंकहीनोविवशः सत्वक्पर्णः शुभस्तथा॥१९॥
स्वेनैव पतिता ये च हस्तिभिः पातितास्तथा।
शुष्काश्च वह्निदग्धाश्च पक्षिभिश्चापि वर्जिताः॥२०॥
तरवो वर्जनीयाश्च ग्रहीतव्याः शुभा द्रुमाः॥
स्निग्धरूपाः सपर्णाश्च सपुष्पाः सफलास्तथा॥२१॥
तेषां तु ग्रहणं चाष्टमासेषु कार्त्तिकादिषु।
भूत्वा शुभे दिने चैव सोपवासोधिवासयेत्॥२२॥
समन्तादुपलिप्याथ तस्यावस्ताद्वसुन्धराम्।
गायत्र्या परिपूतेन परिषः प्रोक्ष्य वारिणा॥२३॥
शुक्ले च परिधूते च परिधाय च वाससी।
पूजयेद्गन्धमाल्यैश्च सधूपबलिकर्मणि॥२४॥
ततः कुशैः परिस्तीर्णे हुत्वाग्नौ तस्य चांतिके।
देवदारुसमिद्भिश्च मन्त्रेणानेन तत्ववित्॥२५॥
ओं भूर्भुवः सुवरिति ततो वृक्षं च पूजयेत्।

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

ओं प्रजापतये सत्यसदाय नित्यं श्रेष्ठांतरात्मन्सचराचरात्मन्।
सान्निध्यमस्मिन्कुरु देव वृक्षे सूर्यावृतं मण्डलमाविशेश्च नमः ॥२६॥

नारद उवाच।

एवं संपूजयित्वा तु वाक्यैस्तं परिसांत्वयन्।
वृक्षलोकस्य शांत्यर्थं गच्छे देवालयं शुभम् ॥२७॥
देव त्वं स्थास्यसे तत्रच्छेददाहविवर्जितः।
काले धूपप्रदानेन सपुष्पैर्वैलिकर्मभिः ॥२८॥
लोकास्त्वां पूजयिष्यंति ततो यास्यसि निर्वृतिम्।
वृक्षमूले कुठारे तु धूपमाल्यैः प्रपूज्य च ॥२९॥
पूर्वतस्तु शिरः कृत्वा स्थापनीयः प्रयत्नतः।
परमान्नमोदकौदनपलपूपिकादिभिर्भक्ष्यैः ॥३०॥
मद्यैः कुसुमैर्धूपगन्धैश्च तरुं समभ्यर्च्य।
सुरपितृपिशाचराक्षसभुजंगसुरगणविनायकाद्यानाम् ॥३१॥
कृत्वा पूजां रात्रौ वृक्षं संस्पृश्य च ब्रूयात् ॥३२॥
अर्चासु देवदेव त्वं देवैश्च परिकल्पितः ।
नमस्ते वृक्ष पूजेयं विधिवत्परिगृह्यताम् ॥३३॥
यानीह भूतानि वसंति तानि बलिं गृहीत्वा विधिवत्प्रयुक्तम्।
अन्यत्र वासं परिकल्पयंतु क्षमन्तु ते चाद्य नमोस्तु तेभ्यः ॥३४॥
प्रभातायां तु शर्वर्यां पुनः संपूज्य तं नगम्।
ब्राह्मणेभ्यस्ततो दत्वा भोजकेभ्यश्च दक्षिणाम् ॥
छिन्द्याद्वनस्पतिंस्तज्ज्ञैस्तैः कृतस्वस्तिवाचनैः ॥३५॥
पूर्वस्यां दिशि पातोऽस्य ऐशान्यां चापि यो भवेत्।
अथवा उत्तरस्यां तु तथा छिन्द्यात्तु नान्यथा ॥३६॥

—भविष्य पु० १।१३१।१-३६

अध्याय १।१३२।१-३२

नारद उवाच

हंत ते सर्वदेवानां प्रतिमालक्षणं परम्।
वक्ष्मि ते यदुशार्दूल आदित्यस्य विशेषतः ॥१॥
एकहस्ता द्विहस्ता वा त्रिहस्ता वा प्रमाणतः।
तथा सार्द्धत्रिहस्ता च सवितुः प्रतिमा शुभा ॥२॥
प्रासादाद्वारतो वापि प्रमाणं च प्रकल्पिम्।
तद्वत्प्रमाणं कर्त्तव्यं सततं शुभमिच्छता ॥३॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एकहस्ता भवेत्सौम्या द्विहस्ता धनधान्यदा।
त्रिहस्ता प्रतिमा भानोः सर्वकामप्रदा स्मृता॥४॥
सार्धत्रिहस्ता प्रतिमा सुभिक्षक्षेमकारिणी।
अग्रे मध्ये च मूले च प्रतिमा सर्वतः समा।
गांधर्वी सा तु विज्ञेया धनधान्यावहा स्मृता॥५॥
देवागारस्य यद्द्वारं तस्मादष्टांशमुद्धता।
त्रिभागैः पिंडिका कार्या द्वौ भागौ प्रतिमा भवेत्॥६॥
अंगुलैश्च तथा मूर्तिश्चतुरशीतिसंमितैः।
विस्तारायामतः कार्या वदनं द्वादशांगुलम्॥७॥
मुखत्रिभागैश्चिबुकं ललाटं नासिका तथा।
कर्णौ नासिकया तुल्यौ पादौ चानियतौ तयोः॥८॥
नयने द्व्यंगुले स्यातां त्रिभागा तारका भवेत्।
तृतीयतारकाभागात्कुर्याद्दृष्टिं विचक्षणः॥९॥
ललाटमस्तकोत्सेधं कुर्यात्तत्सममेव च।
परिणाहस्तु शिरसो भवेद्वाविंशदंगुलः॥१०॥
तुल्या नासिकया ग्रीवा मुखेन हृदयांतरम्।
मुखमात्रा भवेन्नाभिस्ततो मेढ्रमनन्तरम्।
मुखविस्तारणमुरस्ततोर्द्धं तु कटिः स्मृता॥११॥
बाहू प्रबाहुतुल्यौ तु ऊरू जंघे च तत्समे।
गुल्फाधस्तात्तु पादः स्यादुच्छ्रितश्चतुरंगुलः॥१२॥
षडंगुल सुविस्तारस्तत्स्थांगुष्ठांगुल त्रयम्।
प्रदेशिनी च तत्तुल्या हीना शेषा नखैर्युताः॥१३॥
चतुर्दशांगुलः पाद आयामात्परिकीर्तितः।
एवं लक्षणसंयुक्ता प्रतिमार्च्या भवेत्सदा॥१४॥
अंसौ हरेस्तथैवोरू ललाटं च सनासिकम्।
नियते नयने गंडौ मूर्तेः कुर्यात्समुन्नते॥१५॥
विशाल-धवला-रामपक्ष्मलायतलोचने ।
सस्मिताननपद्मस्य चारुबिंबाधरस्तथा॥१६॥
रत्न-प्रोद्भासिमुकुटं कटकांगदहारवान्।
अव्यंगपदमव्यादि समायोगो पि शोभितः॥१७॥
सुप्रभो मंडलश्चारुर्विचित्र मणिकुंडलः॥
कराभ्यां कांचनीं मालां प्रोद्वहन्सरोरुहाम्॥१८॥

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2

एवं लक्षणसंयुक्तां कारयेदीहितप्रदाम्।
प्रजाभ्यश्च सदा भानुः शिवारोग्यभयप्रदः ॥१९॥

अल्पांगायां नृपभयं हीनांगायामकल्पता।
खातोदर्यां च क्षुत्पीडा कृशायां तु दरिद्रता ॥२०॥

सक्षतायां भयं शस्त्रात्स्फुटितां मृत्युकारिणीं।
दक्षिणावनतायां तु शश्वदायुः क्षयो भवेत् ॥२१॥

उत्तरावनतायां तु वियोगो भवति ध्रुवम्।
नालोक्या नाप्यनालोक्या रक्ता मूर्तिः प्रशस्यते ॥२२॥

तस्माद्नास्करभक्तेन लोकद्वयहितैषिणा।
तन्मूर्तेश्चादरः कार्यस्तदधीनास्तु संपदः ॥२३॥

शिरोरुगंडवदनैः सर्वांगावयवैस्तथा।
एवं लक्षणसंपूर्णा प्रतिमा भवते शुभा ॥२४॥

नासा ललाट जंघोरुदंडबाहोनिरन्विता।
कुर्यादादित्यवेषं तु गूढपादोदरं तथा ॥२५॥

कमलोदरकांतिनिभः कंचुकगुप्तः प्रसन्नमुखः।
रक्तोत्पल प्रभामंडलश्च कर्तुः शुभं करोत्यर्कः ॥२६॥

कुंडलनूपुरवदनः प्रलंबहारोऽपि गूढवृत्तः।
नृपतिभयं व्यंगायां हीनांगायामकल्पना कर्तुः ॥२७॥

खातोदर्यां क्षुद्भयमर्थविनाशः कृशांगायाम्।
मरणं तु सक्षतायां शस्त्रनिपातेन निर्दिशेत्कर्तुः ॥२८॥

वामेनता तु पत्नीं दक्षिणावनता हिनस्त्यायुः।
अंघत्वमूर्ध्वदृष्टिः करोति चिंतानघोमुखी दृष्टः ॥२९॥

सर्वप्रतिमास्वेवं शुभाशुभं भास्करेणोक्तम्॥
ब्रह्मा कमंडलुकरश्चतुर्मुखः पंकजस्थश्च ॥३०॥

स्कंदः कुमाररूपः शक्तिवरो बर्हिकेतुश्च।
शुक्लश्चतुर्विषाणो द्विपो महेंद्रस्य वज्रपाणित्वम् ॥३१॥
तिर्यगूर्ध्वललाटसंस्थं तृतीयमपि लोचनं चिह्नम् ॥३२॥

—भविष्य पु० १।१३२।१-३२.

RajGuru Math, Shivala, Varanasi Collection. Equipment: Heritage Foundation, Jalgaon.